

DRAGO VIDOVIĆ

SIMBOLIČNE PREDSTAVE NA STEĆCIMA

LES SYMBOLES SUR LES MONUMENTS FUNERAIRES MEDIEVAUX DE BOSNIE ET HERZEGOVINA

NAPOMENA: važnije kratice:

GZM = Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo.

WM = Wiss. Mitth. aus Bosn. und Herc, Wien.

Carr = bilježnica Fr. Carrare.

Čurčić = rukopis Vejsila Čurčića u biblioteci Zem. muzeja u Sarajevu.

A. KRST I RASPEĆE

Motiv krsta, u raznim oblicima, dosta je čest na bosanskim nadgrobnim spomenicima iz Srednjeg vijeka. To ranije nije bilo tako uočeno, te Ćiro Truhelka, najvažniji među starijim istraživačima stećaka, smatra da je motiv krsta na ovim spomenicima vrlo rijedak, da na 30 stećaka dolazi tek jedan znak krsta. Ipak, ni Truhelka nije odbijao mogućnosti poštivanja krsta u srednjevjekovnoj Bosni u svojstvu religioznog amblema. On je na taj način prethodnik A. Solovjeva, koji drži da je tada znak raspeća poštovan, dok je krst bio prezren.

U novije doba za većinu istraživača stećaka pojava znaka krsta na stećcima je stvar van diskusije. A. Benac ističe da se ovaj znak nalazi na Radimlji u 11 slučajeva i da je to već znatan procenat (Radimlja, str. 31). »Relativna upotreba krsta kao ornamentalnog motiva također je karakteristična za stećke olovskog kraja« — kaže on na drugom mjestu (Olovo, str. 53). Na nekropolama u okolini Širokog Brijega A. Benac je opet našao 9 pojava krsta, ne računajući same spomenike istog oblika (Široki Brijeg, str. 41). Istražujući srednjevjekovne

nekropole u Istočnoj Bosni, u okolici Srebrenice, D. Sergejevski je notirao 12 slučajeva pojave krsta (Ludmer, str. 28). Na stećcima u travničkom kraju P. Korošec je pronašla priličan broj uklesanih krstova (GZM 1952, str. 375). Na spomenicima u okolici Kupresa Š. Bešlagić je također notirao znatan broj krstova (s njegovim materijalom upoznao sam se prije izdavanja).

Ovi rezultati proučavanja stećaka u zadnjim godinama doveli su do toga da znak krsta na tim spomenicima ne predstavlja više nikakvu čudnovatu pojavu. Ako se tome doda materijal koji je skupio Vejsil Čurčić i Fr. Carrara (sada u biblioteci Zem. muzeja u Sarajevu) i dokumentarni materijal u GZM, Arheološkom vijestniku i u brošuri P. Kaera, onda se može reći da se ovo pitanje danas ne postavlja u vidu dokazivanja da na stećcima ima uklesanih krstova, nego u tome kakvi su njihovi oblici, veze sa drugim kulturnim oblastima, te u kakvom se svojstvu nalaze na stećcima. U pomenutom materijalu nabrojao sam preko jedne stotine različitih oblika krsta na spomenicima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine. U priloženoj

Sl. 1 Kupres-Rilić Polje: Ploča sa Donje Glavice (sn. Š. Bešlagić)

Sl. 2 Stećak iz Ivačića (sn. A. Kućan)

tabeli I — III donio sam one forme koje su mi izgledale najinteresantnije, a za najvažnije (slučajeve date su fotografije).

Iz priloženog materijala vidi se da se krst na stećcima pojavljuje najčešće u formi grčkog i latinskog krsta. I jedan i drugi oblik nisu uvijek u detaljima jednaki, jer se često na njihovim krajevima javljaju razni ukrasi u obliku kruga, krina itd. Oblika sa postoljem ima dosta u Hercegovini (Tab. I sl. 11), te im je postolje sličnog izgleda kao kod nekih krstova u Peći (Vasić, Ziča i Lazarica, str. 221 i 227), što, možda, govori o utjecajima s Istoka. Pored ovog, kalvariskog, tipa u zap. Hercegovini ima i oblika lorenskog krsta sa dvije horizontalne prečage (Tab. I. sl. 19). U okolici Širokog Brijega i na Radimlji pojavljuju se ponekad krstovi u x-obliku, tzv. Andrijin krst. Ima par slučajeva krsta u obliku trozuba ili dvozuba (Tab. I sl. 22 i 37). U nekoliko slučajeva sreće se T-krst (v. sl. 1). Česti su i krstovi sa jednakim krakovima, ukrašenim pri kraju, koji se obično zovu: croix pommee, pattee, botonee, recerclée, molinee itd. Ima i krstova sa više horizontalnih prečaga, sa novim prečagama na krajevima gornja tri kračka itd. Zatim postoji priličan broj varijacija gornjih oblika.

Svi ovi oblici su u isto vrijeme ili nešto ranije bili ustaljeni i u drugim zemljama u susjedstvu, čak i oni najneobičniji. Tako napr. krst T-oblika dat je i na slici Fra Angelica »Raspeće sv. Kuzme i Damjana«, na jednoj slici P. Lorenzettija u crkvi sv. Franje u Assisiju, a kasnije i na nekim Rembrandtovim i El Grecovim slikama. Krstovi u obliku trozuba također su u upotrebi u hrišćanstvu od II vijeka (L. Mirković, Pravoslavna liturgika str. 173). Slični oblici nalaze se i na ciglama iz Carčinog grada, te na jednoj slici Berlinghierijeve škole (Venturi, L. i R. S., La peinture italienne, knj. I str. 16). U mnogo slučajeva krstovi su ukrašeni spiralama, grozdovima itd. Ovi oblici su najčešći na teritoriji uže Bosne, ali ih ima i na jugu, napr. na Radimlji i Nevesinjskom Polju. I ovo je pojava koja je važila u Srednjem vijeku i za druge zemlje, a ne samo za Bosnu. Krst, kao drvo na kome je razapet Isus, bio je u to vrijeme posebno slavljen i poštovan. Jedan francuski stari pjesnik ovako ga opisuje:

*O croix! seul objet de notre foi!
Seul arbre digne d'honneur!
Nule forêt n'en produit de telles en feuilles,
en fleurs et en fruits
Ce bois salubre et ces clous benis
Soutiennent son corps adorable.*

(H. Clement, Histoire de la poesie chretienne, str. 290, prema M. Durand-Lefebvre, Art Gallo-Romain et sculpture romane. Paris 1937).

Drugi srednjevjekovni pjesnik dirnut je što je surovo koplje povrijedilo to drvo na kome je raspet Isus, te iz njega teče krv i voda. Kod jednog saksonsikog autora ovo drvo čak priča svoju istoriju od vremena kad je raslo dok nije ponijelo raspetog Hrista. (E. Degouis and L. Casamian, A History of English Literature, str. 41). Ovo shvaćanje krsta prešlo je i u likovnu umjetnost i dalo mnoge oblike krsta. Krst je često pretstavljan kao rajsko drvo života (Lexicon fir Theologie und Kirche, VI, str. 241), te je i ukrašavan po ondašnjim shvaćanjima. Jedna ploča sa Kupresa sa T-krstom (sl. 1), koji na sebi nosi mnoge ukrase, kao da pretstavlja najbolju ilustraciju ovog shvaćanja krsta. Tu ima toliko ukrasa da je teško odmah shvatiti o čemu se radi.

Ponekad je ovo ukrašavanje išlo dotle da je krst pretstavljao manji dio ornamentalne cjeline (v. Tab. III sl. 93 i 94). To pretjerivanje u ukrašavanju nije srednjevjekovni monopol, jer i u novije vrijeme ima sličnih primjera: na jednom nadgrobnom spomeniku kod Zvornika, sitarom manje od jednog vijeka, urezano je nekoliko desetina krstova. Ovo navodi na pomisao da bi se na stećcima moglo nalaziti i ukrašenih krstova gdje se toliko pretjeralo da su oni na prvi pogled malo slični tome znaku. Ovdje prije svega mislim na onaj gotovo redovni ukras na užim stranama šljemenjaka u užoj Bosni (sl. 2, 3, 4). Ovaj motiv do-

TABLA I

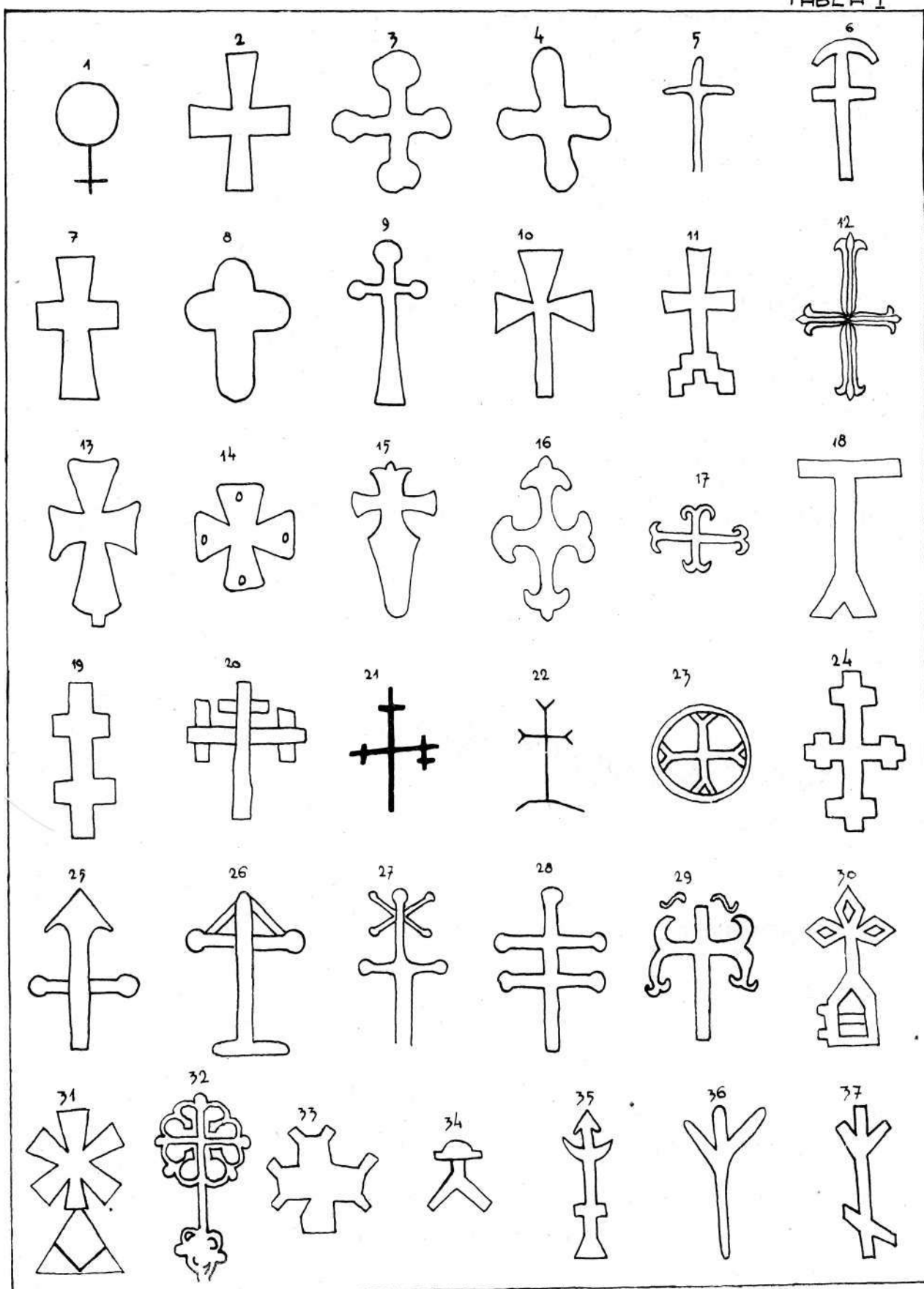

TABLE II

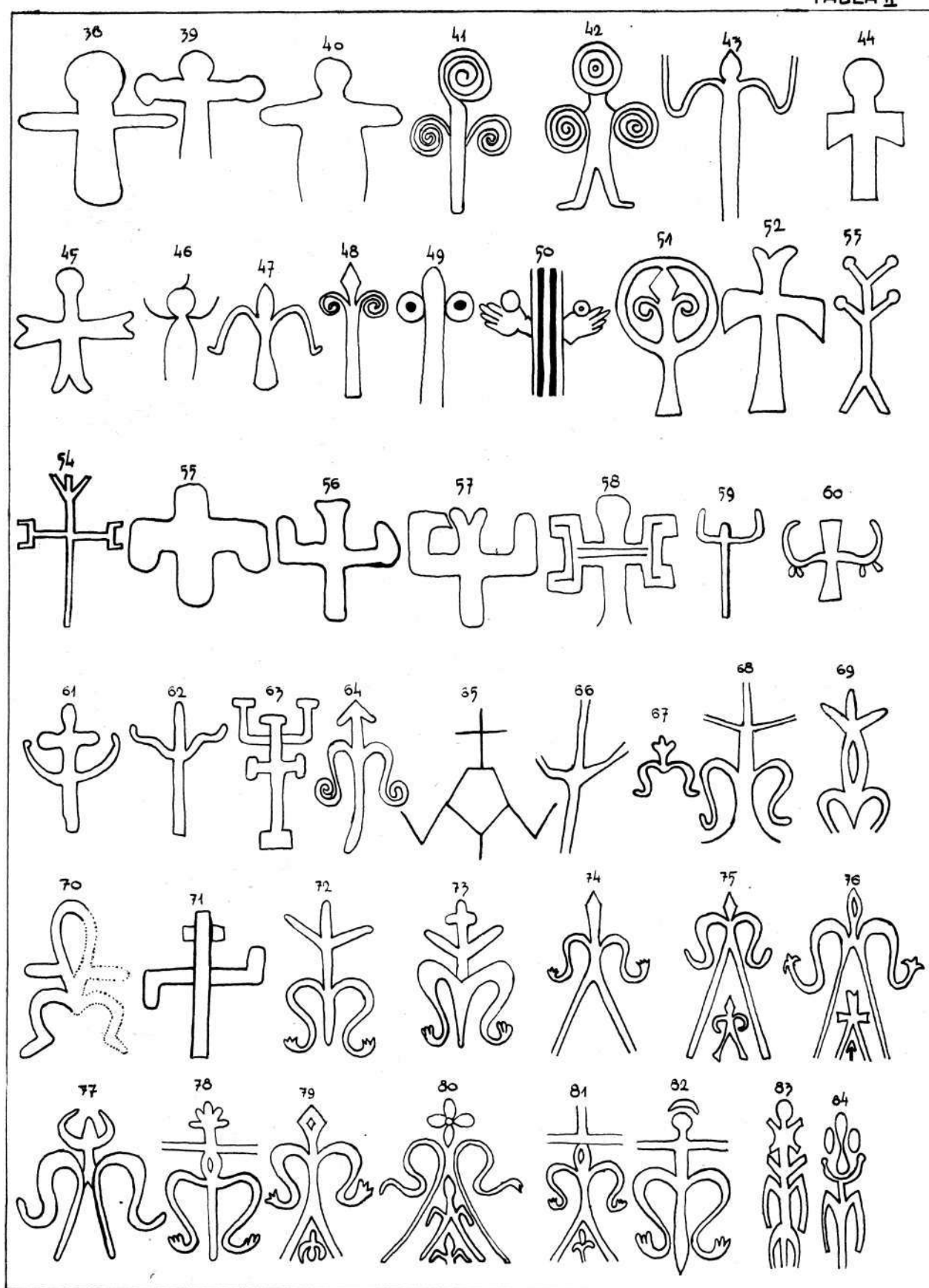
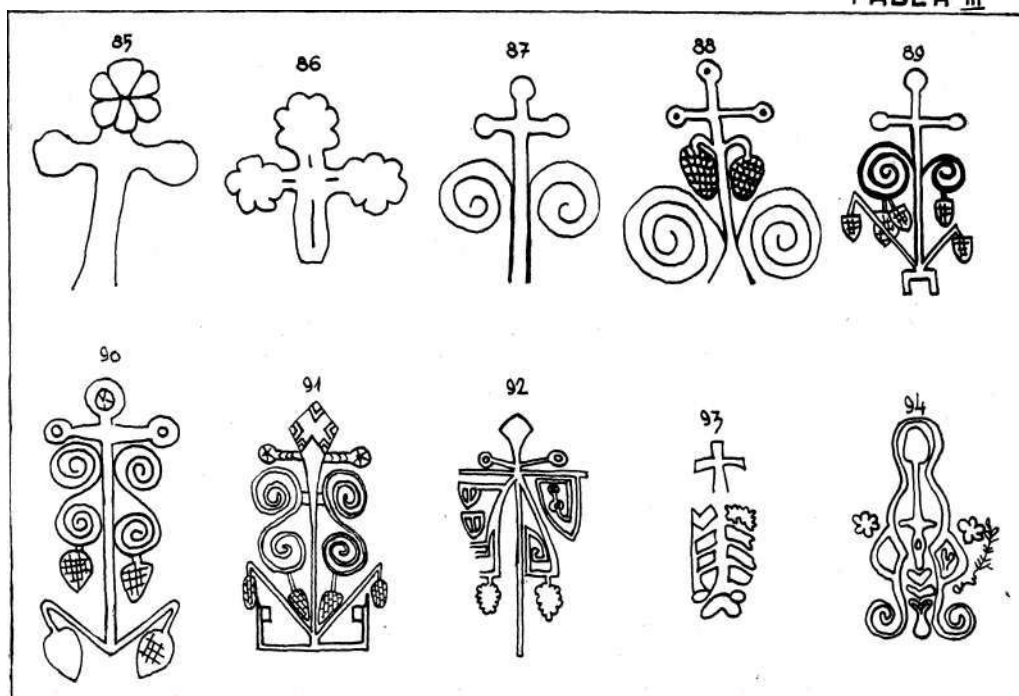

TABLA III

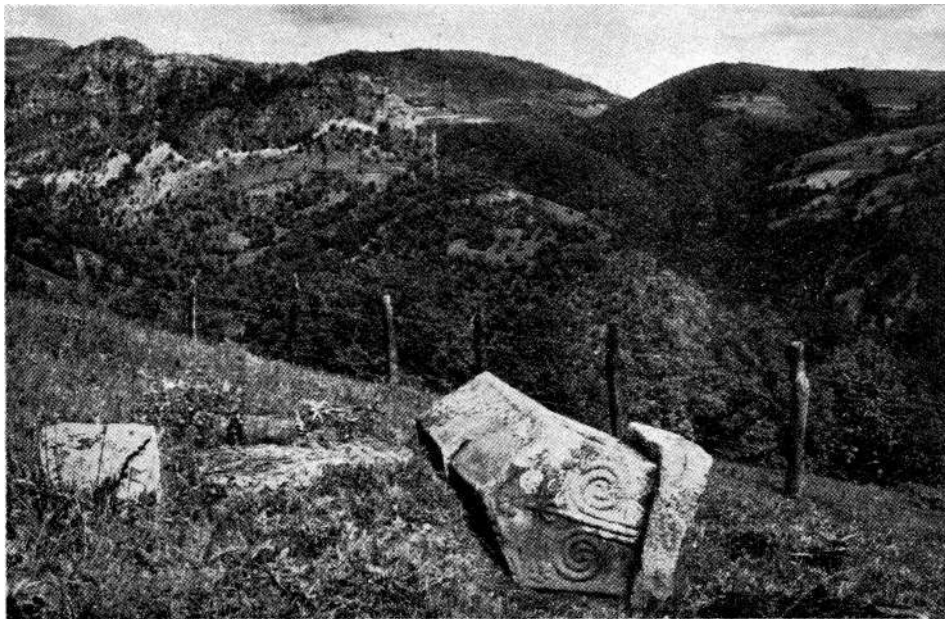
OBJAŠNJENJE UZ TAB. I, II, III: 1 — Loznica (Radimsky u Wiss. Mitth. BH II, 63); 2 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 3 — Simiova kod Bileće (Truhelka u WM BH V, 292, sl. 22); 4 — Staro Selo kod Jajca (K. Hormann u GZM III, 49); 5 — Vrljica (po Carrari, bilj. sl. 34); 6 — Hercegovina, po Čurčiću; 7 — Guča Gora kod Travnika (GZM III, 94, slično i u Rastiku kod Kladnja u GZM 1941, 100 sl. 6); 8 — Mrkalje, ist. Hercegovina (Truhelka u WM V, 282, sl. 9); 9 — Boganović (A. Benac, Olovo, sl. 41); 10 — iz okolice Ljubuškog (po Čurčiću); 11 — Stolac (Hornes, Din. Wanderungen, 341); 12 — Prijevor kod Bileća (GZM III, 371); 13 — Djedići kod Trebinja (WM V, 280, sl. 7); 14 — Klisa (A. Benac, Olovo sl. 23); 15 — Vrljica (po Carrari, sl. 28); 16 — Kalufa u Neves. Polju (Sergejevski u GZM 1948 Tab. III sl. 1); 17 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 18 — Vrljica (Carr. sl. 6); 19 — Vrljica (po Carr. sl. 20, isto, po Čurčiću, kod Ljubuškog); 20—22 — Vrljica (Carr. sl. 20, 12, 41); 23 — Hercegovina (po Kaeru u bilj. Čurčića); 24. — iz Hercegovine (po Čurčiću); 25—29 — Hercegovina (po Čurčiću); 30 — Eminovo Polje kod Duvna (GZM III 370, sl. 2); iz Hercegovine (po Čurčiću); 32 — Radimlja kod Stoca (A. Benac, Rad. sl. 77); 33 — Hercegovina (po Čurčiću); 34 — Vrljica (po Carr. sl. 27); 35 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 36 — Vrljica (po Carr. sl. 13); 37 — Zimlje Polje (Hornes, Din. Wander. 338); 38 — Grebljica (A. Benac, Olovo, sl. 23); 39 — Slavanj (A. Benac, Olovo, sl. 26); 40 — Knešpolje kod Šir. Brijega (po Čurčiću); 41—42 — Podve-

ležje kod Mostara (GZM 1948, 99 sl. 11 i 12); 43 — Čerin Brotnjo (po Čurčiću); 44 — Milavići (GZM V, sl. 51); 45 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 46 — Vrljica (Carrara, bilj. sl. 10); 47 — Biskupija kod Knina (po Čurčiću); 48 — Klisa (A. Benac, Olovo, sl. 20); 49 — Lisičići kod Konjica (po Bešlagiću); 50 — Begovina kod Rogatice (GZM 1942); 51 — Guča Gora kod Travnika (GZM III, 94) 52 i 53 — Vrljica-Cista (po Carrari, sl. 6); 54 — Križevići (A. Benac, Olovo, sl. 46a); 55 — Knešpolje (po Čurčiću); 56 i 57 — Krehin Gradac kod Mostara (po Čurčiću); 58 — Donji Močinci kod Sarajeva (po fot. S. Suljagića); 59 — Lisičići kod Konjica (po Bešlagiću); 60—64 primjeri iz Hercegovine (po Čurčiću); 65 — Radimlja (po A. Bencu sl. 77); 66—69 — Cista-Vrljica (po Carr., sl. 21, 34, 26); 70 — Kupres (po sn. Š. Bešlagića); 71 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 72—74 — Cista — Vrljica (po Carrari, bilj. 30, 13, 23); 75 — Donje Barice ispod Čvrstice Pl. (po Čurčiću); 76 i 77 — sa Kupresa (po Bešlagiću); 78 i 79 — Cista — Vrljica (po Carrari, sl. 4, 22); 80 — Donje Barice (po Čurčiću); 81 i 82 — Cista — Vrljica (po Carrari, sl. 35 i 4); 83 i 84 — Han Hreša kod Sarajeva (P. Korošec u GZM 1940, str. 46, sl. 2); 85 — Mujići (A. Benac, Olovo, sl. 8); 86 — Kupres (po Bešlagiću); 87 i 88 — Boganovići i Jela šuma (A. Benac, Olovo, sl. 40 i 1); 89 — Knežak na Nev. Polju (Sergejevski, u GZM 1948 tab. IV); 91 i 92 — Radimlja kod Stoca (A. Benac, Rad. sl. 77); 92 — Gacko (Hornes, Din. Wander., str. 193); 93 i 94 — Cista-Vrljica (po Carrari, bilježn. sl. 38).

sta liči T-krstu i možda je i dat u -tome smislu. Meni izgleda da kod svih motiva na stećcima, koji su vrlo česti i gotovo stereotipni, treba tražiti i dalje razloge njihove pojave, a ne samo pripadnost jednoj klesarskoj »školi«. Tako je i s ovim T-motivom. On je vrlo čest i na vrlo malo varijacija. Na ovakve zaključke navodi i jedan motiv ove vrste sa nekropole u Stuparima kod Kladnja, koji kao da se nalazi na prelazu prema antropomorfnim oblicima. Možda se zaista ovdje radi o jednoj formi krsta, a ne o zabatnim ukrasima šljemenjaka, koji

treba da predstavlja kuću. Na ovo će odgovoriti tek daljnja ispitivanja.

Pored raznih oblika ukrašenih krstova, na stećcima se nađe i više vrsta znakova, koji se nalaze na sredini između krsta i ljudskog lika sa raširenim rukama. Ovo nije baš rijetka pojava. Još je Truhelka objavio niz ljudskih likova sa ploča u Milavićima (GZM V, str. 95), koji su bili vrlo slični krstovima. A. Solovjev je pokušao dokazati da se u sličnim slučajevima radi o raspećima koje su poštovali bosanski bogumilski jeretici (GZM 1948,

Sl. 3 Stećak iz Očevlja
(sn. S. Suljagić)

str. 81), P. Korošec (GZM 1925, str. 404) je predložila da se ovi likovi, na nekim spomenicima u okolicu Travnika, smatraju pretstavama pokojnika. Međutim, izgleda da se ni jedno od ovih mišljenja ne bi moglo lako usvojiti. Bosanska srednjekovna umjetnost bila je realistička, čak naturalistička, i teško je vjerovati da bi njeni majstori poznatog čovjeka, pokojnika, predstavljali u ovako apstraktnom vidu. Protiv mišljenja A. Solovjeva govori činjenica da se na nizu spomenika nalazi s jedne strane obični krst, a s druge antropomorfni. Ako bi se tu usvojio njegov stav, ne bi se nikako moglo objasniti otkuda i znak krsta na istom spomeniku. Tome su primjeri: jedan spomenik iz Guče Gore (GZM III, 94), na kome je s lica latinski krst, a s leđne strane antropomorfni, jedan spomenik kod Travnika (GZM 1952, str. 404), slika 34 u Carrarinoj bilježnici itd. Na jednoj ploči u Knešpolju, kod Širokog Brijega, (sl. 5) isklesan je antropomorfni krst, a više njega drugi krst, čiji se horizontalni kraci oštro lome nadolje, sličan krstovima na nekim bosanskim poveljama (v. GZM 1948 str. 96), te nekim merovinškim oblicima krstova (M. Durand-Lefebvre, *Les sarcophages merovingiens de Paris, Cahiers archeologiques VI*, 1952, Tab. XLII, sl. 3). Poneki autori pokušali su da pojavu krsta na inače »bogumilskim« dokumentima objasne oportunizmom tih ljudi. Ma kako bilo, prednji primjeri govore više u prilog suprotnog mišljenja, tj. mišljenja da je i antropomorfni i obični krst pripadao istim vjernicima.

Protiv mišljenja da su pokojnici pretstavljeni krstovima u ljudskom vidu govore i neki podaci sa stećaka. Na Čerinu je na jednom šljemenjaku sa jednog čela dat jedan, a sa drugog 3 čovjekolika krsta (v. sl. 6, 6a). Nije vjerovatno da se ovdje na-

lazi više pokojnika, a sama grupa od tri figure govori daleko više u prilog drugog, novog, mišljenja.

Na ovo pitanje su dali odgovor sami naši srednjekovni majstori, odnosno onaj koji je isklesao spomenik na jednom groblju u blizini Mesića, istočno od Sarajeva (v. sl. 7). Tu je dat trostruk stup iz koga s obje strane, u horizontalnom pravcu, izlazi po jedna istinska ruka, koja drži neku kuglu. Iz ovog primjera može se pretpostaviti da su u sličnim slučajevima na stećcima pretstavljeni krstovi u značenju raspeća ili samog Hrista. Tri ista znaka sa spomenika u Čerinu vjerovatno će predstavljati Golgotu. I na Kupresu ima jedan spomenik koji s oba čela ima antropomorfni znak, te će i ovo biti dokaz protiv mišljenja da se tu radi o liku pokojnika (sl. 8, 9). Za to da pojava tri lika na Čerinu predstavlja Golgotu nisam toliko na čisto, jer se i na Kupresu susreću neke stilizacije, u kojima su druga dva lika mnogo manja, i više liče na krst nego najgornji. Možda se ovdje htjelo prikazati božansko trojstvo, a možda krst, jako ukrašen. U svakom slučaju najgornji lik u ovim kombinacijama dolazi samo uz krst, bilo kao pretstava raspeća ili kao ukras krsta. Sličan ornamentat nalazi se i na poznatoj nadgrobnoj ploči Milutina Marojevića u Glamočkom Polju. Sličan motiv ove svrste, kao onaj ispod pl. Čvrsnice (sl. 10) nalazi se i na kući br. 152 na Korčuli, samo je krst, u vrhu njega, nešto uglastiji. Prethodni primjeri govore svakako za to, da su i krst i ove stilizacije imale istu vrijednost. U Carrarinoj bilježnici su malo drugačije stilizacije nego na Kupresu. Ne vidi se više samostalan krst, ali zato okvirna stilizacija dobija oblik koji je vrlo blizak krstu, ali i raspeću (Tab. II sl. 74, 79, 82, 81), a na nekima se mjesto uobičajene rombične glave nalazi krst.

Sl. 4 Stećak iz Ivačića (sn. A. Kućan)

Sl. 5 Knešpolje kraj Širokog Brijega

Mislim da prethodni primjeri govore u korist mišljenja da su i antropomorfne stilizacije pretstava raspeća, koje je na stećcima imalo istu vrijednost kao i krst, i idejno nije bilo od njega odvojeno. Svakako da su te stilizacije sa likovne strane neobične, ali to za srednjevjekovnog vjernika nije bilo ništa neobično. Na jednoj ploči iz Brskova (Muzeji VII, str. 82, sl. 5) pravom pravcatom uglastom krstu dodata je glava sa bradom.

Nekoliko kasnijih primjera govore u prilog mišljenja da je baš raspeće bilo dato u prethodnim, motivima. Na jednom nadgrobnom spomeniku iz okolice Livna, mlađem od jednog stoljeća, također je tako na leđnoj strani raspeće. Za nas ovdje nije toliko važna sama stilizacija raspeća (sl. 11) nego sama pojava da raspeće sitoj i na nadgrobnom spomeniku i to, kako izgleda, na starom mjestu s unutarnje strane. Ovaj primjer sa katoličkog groblja kraj Livna mogao bi odvesti do širih zaključaka o vjerskoj pripadnosti onih pokojnika na čijim je grobovima iz Srednjeg vijeka uklesan znak raspeća. Ipak bi to bilo preuranjeno, jer se slične pretstave krsta sa dosta dugačkim nogama nalaze i na pravoslavnim nadgrobnim spomenicima, iz kraja 17 vijeka i dalje, u Mostaru. Ovim primjerima treba još dodati i to, da neki stariji spomenici sa ka-

toličkog groblja Mašet iz Jajca, gdje su također spomenici izrađeni u obliku koji podsjeća na ljudski lik podignuti u 18 vijeku, također govore u prilog gornje teze.

Najzad, treba istaći da u ovakvim znacima nema ništa jeretičko. Krstovi antropomornog oblika u hrišćanskoj umjetnosti široko su poznati. U merovinško doba imamo takvih krstova: obični krst latinskog tipa sa glavom kružnog oblika iz koje izviru, okrenute nadole dvije ruke (M. Durand-Lefebvre, *Les sarcophages merovingiens de Paris*, Cahiers archeologique VI, 1952, Tab. XLII, sl. 6). Sličan znak, vrlo stiliziran, nalazi se i na šilingu biskupa od Wurzburga iz 15 vijeka (Meyers Lexicon, Leipzig, 1929 pod Schilling). Jedan stari njemački crtež ustoličenja korušskog vojvode pretstavlja vojvodu sa krstom u obliku stupa iz koga izlaze talasaste prečage, slične rukama. Ta pretstava krsta-raspeća gotovo je identična s onom na Tab. II sl. 62 (Narodopisje Slovencev, I 220, sl. 115). Slični likovi (po opisu u *Lexiconu fiir Theologie und Kirche*, pod Kreuz) nalaze se u S. Petroniju kod Bolonje, u Garofallu u Ferrari, te na slikama Hansa Friesa u Freiburgu i padaju u vrijeme potkraj Srednjeg vijeka. Oni su najbliži spomenutom raspeću iz blizine Mesića i treba da, po ci-

Sl. 6 Stećak iz Čerina (sn. V. Ćurčić)

Sl. 6a Stećak iz Čerina (sn. V. Ćurčić)

Sl. 7 Stećak sa Varošišta, kod Mesića
(sn. S. Suljagić)

tiranoj enciklopediji, predstavljaju t. zv. lebende Kreuzen. I u ranosrednjekovnoj irskoj hrišćanskoj umjetnosti imamo slične pretstave (Irish Art in the Early Christian Period by Francoise Henry). Frolov je također upozorio da svaka pojava antropomorfnog krsta ne pripada jereticima (Byzantinoslavica, X 2 1949, str. 358—9). Nije isključeno da je i na stećcima antropomorfni krst pored toga što je predstavljao raspeće, imao ponekad i drugo ali opet ortodoksno značenje.

Mnoge pretstave na stećcima svjedoče nam o poštivanju krsta. Na jednom spomeniku iz Opličića dva ženska lika drže među sobom krst (GZM 1895, Tab. II). Na jednom stećku iz Klobuka (u rukopisu V. Čurčića) predstavljena su 2 ženska lika sa krstovima u obliku djeteline u rukama, kako stoje između 2 viteza, kao da ih mire. U kolu, na istom stećku, sve osobe drže među sobom krst u obliku djeteline. U Carrarinoj bilježnici, na sl. 34, vidi se ženski lik kako stoji uz veliki krst latinskog tipa.

Zanimljiv je arhaički način na koji su ponekada davane pretstave raspeća, naročito pojava glava rombičnog oblika. Ovdje se radi, kako izgleda o jednom vrlo starom likovnom rekvizitu, jer se pretstava glave u rombičnom obliku javlja u vrlo ranim periodima ljudske istorije. U načinu prikazivanja iglave na spomeniku kod Han Hreše, blizu Sarajeva (Tab. II sl. 83—84) ima sličnosti sa jednim prethistorijskim crtežom iz pećine kod Slanog Jezera u SAD (R. Furon, Manuel de prehistoire generale, Pariš, 1951, si. 180). Sličnih rombičnih prikazivanja glave ljudskog lika ima i u staroj umjetnosti nekih afričkih naroda (Eneycl. Brit. pod Africa). Izgleda da je sličan oblik postojao i kod starih Slovena, jer su likovi božanstava, preostali na starim ruskim narodnim vezovima, dati sa rombičnim glavama. L. A. Dinces ističe da je romb, kao i krug, solarni znak, te da se na bjeloruskom jeziku romb i danas zove krug (Sovj. etnografija, IV 1948 str. 48). Izgleda da se i na stećcima ogleđaju ti stari preostaci, te su navedene stilizacije nastale kombiniranjem motiva narodne umjetnosti sa biblijskim i uzorima na Zapadu.

Iz prednjeg se mogu, smatram, izvesti ovi zaključci: Prvo, znak krsta se na stećcima pojavljuje u tri osnovna oblika: obični krst, ukrašeni krst i krst-raspeće. Sva tri oblika imaju istu religioznu vrijednost, mada se umnogome u detaljima razlikuju i mada je među njima gotovo nemoguće postaviti granicu. Treba naročito istaći arhaičan izgled tih stilizacija. Drugo, većina tih oblika ima svoje idejne ili likovne analogije, bar u zapadnim zemljama, gdje se ove pojavljuju vjerovatno nešto ranije. Možda i ovo govori o tome s kojim su krajevima i crkvom bili jače vezani Bosanci u Srednjem vijeku. Treće, religiozni život, prema sve-mu izloženom, bio je dosta živ, življi nego što se to obično pretpostavlja i, možda, ortodoksni.

Sl. 8 Kupres-Ravanjska vrata, sjeverna strana spomenika (sn. Š. Bešlagić)

Sl. 9 Kupres-Ravanjska vrata, južna strana spomenika (sa. Š. Bešlagić)

B. POLUMJESEC I SUNCE

Među najčešće ukrase stećaka spada polumjesec i razni solarni znaci, koji se na njima nalaze sami ili u raznim međusobnim kombinacijama. Mada se u raznim krajevima oblici stećaka među sobom razlikuju i mada i u ornamentu postoje razlike lokalnog karaktera, spomenuti znaci čine u ovome pogledu izuzetak, pojavljujući se na spomenicima na čitavom području srednjevjekovne Bosne. Oni gotovo uvijek čine samostalan ornament, Često puta jedini na stećcima, a u kombinacijama dolaze obično polumjesec i jedan solarni znak (vidi tablu IV) ili se jedan ili oba znaka nalaze uz znak krsta (v. Tab. V). Ponekada je na spomenicima isklesano i po više ukrasa ove vrste, ali nikada oni ne čine dio nekog kompliciranijeg ornamenta. Solarni znak je ponekada zamijenjen rozetom, ali je to sasvim očigledno, jasno se vidi kada se rozeta nalazi u položaju običnog ukrasnog motiva, a kada pretstavlja solarni simbol. Na svim oblicima spomenika ovi simboli imaju najistaknutije mjesto: na ploči s gornje strane, a na šljemenjacima obično sa zabata. Njihov položaj, samostalno ili u kombinaciji, nije podvrgnut nekim utvrđenim pravilima, napr. znak polumjeseca može se sresti u svim položajima, te otpadaju sve kombinacije u vezi sa položajem polumjeseca na spomenicima, kojih je dosada bilo.

Naročito je važno da se ovi znaci vrlo često nalaze uz razne oblike krsta (v. Tab. V). Negdje su povezani s krstom, a na drugim mjestima isklesani su u njegovoj blizini. Da je ovo namjerno, a ne slučajno učinjeno, pokazuje činjenica što su isti znaci ponekada postavljeni i uz krst antropomorfog karaktera (v. sl. 10, 12), kao što se to vidi sa jedne ploče od Knina. I u nekim pretstavama kola nalazi se ponekad u rukama kolovođe znak u obliku vijenca, samo što ovdje već nije toliko sigurno da je to baš solarni simbol, jer je poznato svega 1 ili 2 primjera. Simboli ove vrste mogu da se vide i na nekim štitovima, također isklesanim na stećcima (Glasnik ZM 1891 str. 381).

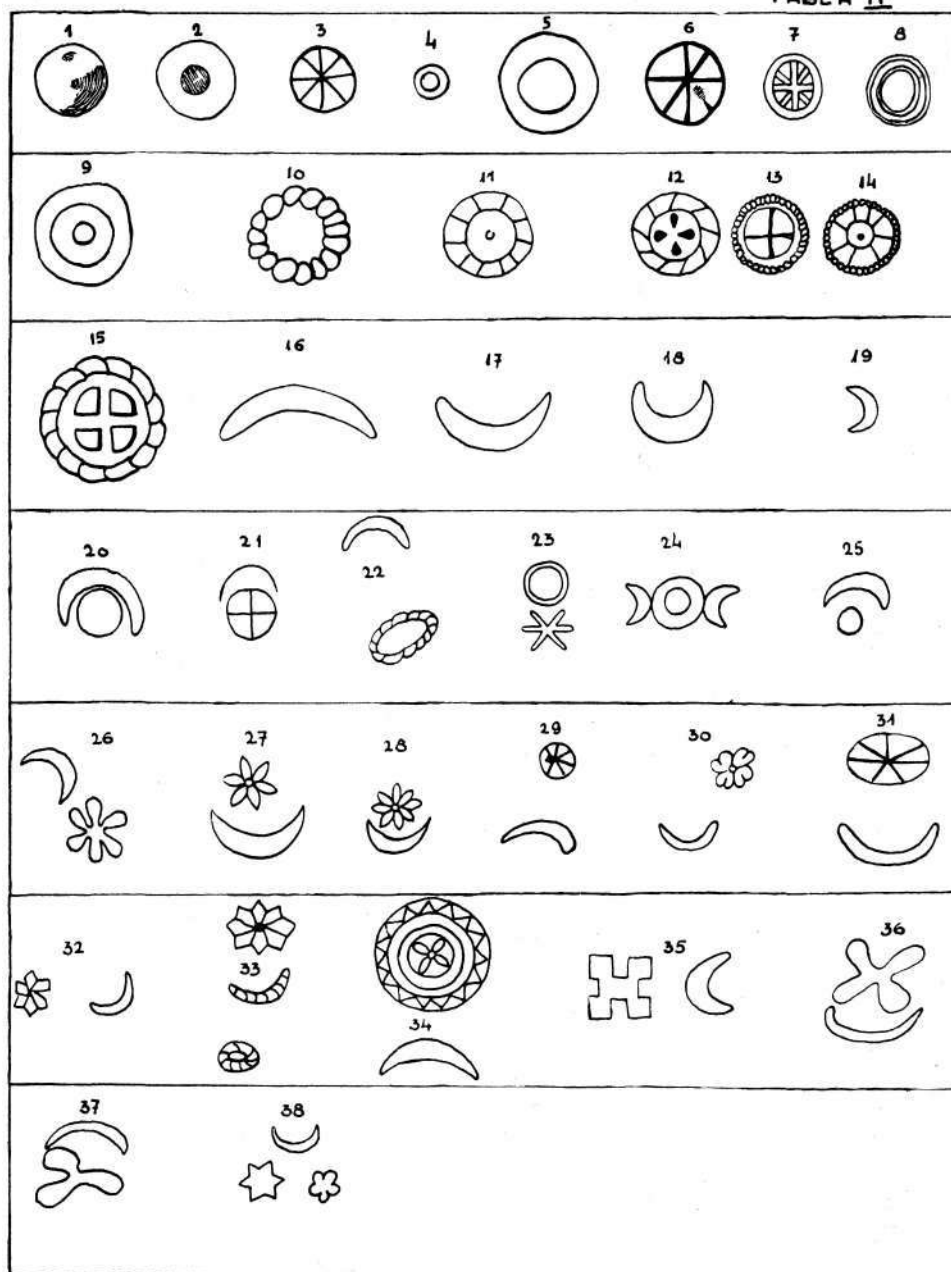
Pošto se solarni znaci pojavljuju i na najstarijim muslimanskim nišanima, mogu se oni smatrati nasljedem iz srednjevjekovne Bosne. Međutim, izgleda da ni polumjesec ni solarni znak nisu sve do danas nestali sa nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini. Oni se nađu i na vijek-dva starim katoličkim nadgrobnim spomenicima u okolini Travnika (v. sl. 13) te na pravoslavnim spomenicima iste starosti iz Sarajeva, koji su sada uzidani u kapelu na groblju. Negdje je to stari polumjesec sa kružnim solarnim znakom, a negdje su oba znaka okruglog oblika, kao što je to slučaj sa onima na pravoslavnom starom groblju u Sa-

Sl. 10 Spomenik iz Donjih Barica, ispod Čvrsnice Planine (sn. V. Čurčić)

Sl. 11 Noviji nadgrobni spomenik iz okolice Livna (sn. M. Gavazzi)

TABLA IV

OBJAŠNJENJE UZ TAB. IV: 1 — Trnavica (Truhelka GZM VII 274, sl. 20); 2 — Lakat (Sergejevski u GZM 1948 Tab. II sl. 1); 3 — Bujakovina (Hornes, Din. Wanderungen, 325); 4 — Knežak (Sergejevski u GZM 1948 Tab. IV sl. 1); 5 — Gacko (P. Slijepčević, GZM 1928 T. I i Ludmer D. Sergejevski T. XX, sl. 45); 6 — Olovo (A. Benac, Olovo T. XXXII, sl. 50a); 7 — Šatorovići (Truhelka u GZM VII 354, musl. nišan); 8 — Hercegovina, lične bilj.; 9 — po Truhelki (GZM VII 354); 10 — Jusići — Zvornik lične bilješke; 11 — Gradina, Gacko (Truhelka u GZM VIII 327); 12 — Križevići (A. Benac, Olovo, T. XXXI, sl. 49); 13 — Hercegovina lične bilj. 14—19, 21, 22, 25, 29—33, 36, 37 oblast Širokog Brijega (A. Benac Šir. Brijeg 5a, 3, 10, 53,

9, 38, 52, 28, 15a, 17, 3); 15 — Knežak (Sergejevski u GZM 1948 Tab. I sl. 2, nišan); 16 — Travnik (P. Korošec u GZM 1952; 17 — Srebrenica (D. Sergejevski, Ludmer T. XII sl. 24); 18 — Osmaci — Zvornik, lična bilj.; 20 — Vukova Baština kod Skendervakufa (M. Karanović u GZM 1928, 135); 23 — Simiova Bileća (Truhelka u GZM VII 275, sl. 22); 24 — Podveležje (Solovjev u GZM 1948, 99); 26 — Milavići (Truhelka u GZM VI 9—5, sl. 5); 27 — Premilovo Polje kod Kalinovika (GZM II, 303); 28 — Vrljica (Carrara, biljež. sl. 52); 34 — kod Stoca (Truhelka u GZM 1914, 230); 35 — Glasinac (Fiala u Wiss. Mitth. BH II, 320); 38 — Carrara, bilježn. sl. 6.

Sl. 12 Sa spomenika iz Biskupije, kod Knina (sn. V. Čurčić)

rajevu. Kod Zvornika i danas se na mnogim, sasvim skorašnjim, spomenicima na pravoslavnim grobljima vide mjesec i zvijezde. Samo je zaboravljen razlog ove pojave: kažu da je to radi ljepote. Znak u obliku polukugle, koji je čest na srednjovjekovnim spomenicima, održao se i do našeg vremena na nadgrobnim spomenicima u mnogim krajevima stare Bosne. Ne ulazeći u pitanje kretanja stanovništva u turskom periodu, ipak ovim pojavama treba posvetiti priličnu pažnju.

Ove uporne pojave solarnih i lunarnih simbola na srednjovjekovnim spomenicima u Bosni zapazili su mnogi istraživači te su im priznali simbolični karakter, najčešće se ne udubljujući u porijeklo tih simbola. Wilke ih drži za simbole smrti i uskrснуća (Glasnik ZM 1924 str. 27). Za Hornesa su to viteški znaci (Mittelalterliche Grabdenkmäler in der Herzegowina str. 22). A. Benac kao i D. Sergejevski je evoluirao postepeno do shvatanja ovih znakova kao simbola (Radimlja, str. 31, Široki Brijeg, str. 42—45), te dopušta u njima i neke slovenske elemente. Paula Korošec (Glasnik ZM 1952 str. 375) uglavnom prima Wilkeovo shvatanje.

U ovom pitanju dosta je teško dati nešto određeno, jer je malo naroda na zemlji koji nisu prošli ili se još ne nalaze na onom stupnju razvitka religije na kome je obožavanje sunca i mjeseca sama osnova religije.* Tako se i za nas ne postavlja

* Solarni simboli u obliku koncentričnih krugova, ili samo kruga, poznati su još paleolitskim ljudima, a razvili su se naročito u bronzano doba. Ovo važi i za druge simbole ove vrste: svastiku, trokraku svastiku, itd. Oni se sreću u asirskoj umjetnosti, kod Etruščana, Ilira, u nordiskim krajevima, na grčkim slikanim vazama. Polumjesec se također javlja na grčkim vazama, uz slike babilonskih bogova, uz pretstavu feničanske božice Astarte, a u Evropi mnogo kod Kelta.

Ovi znaci poznati su i u kulturama koje jedva da su imale ikakve veze sa naprijed spomenutim područjem: na

toliko pitanje da li se ovdje radi o nekadašnjim religioznim simbolima, nego otkuda baš ti isti znaci i na stećcima.

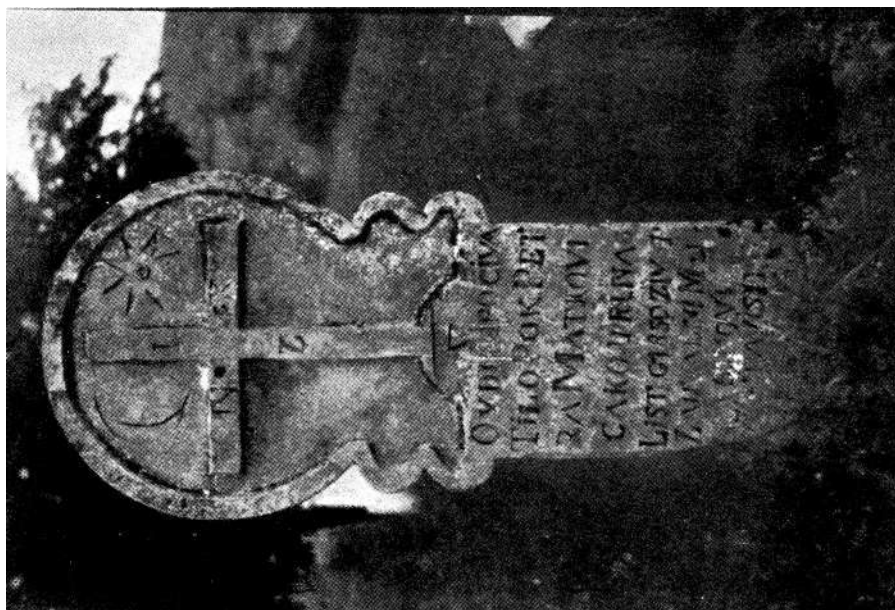
Prema onom što je poznato iz starijih izvora, van svake je sumnje ne samo obožavanje sunca i mjeseca u staroj slovenskoj religiji nego i postojanje jakih ostataka istih shvatanja i poslije primanja hrišćanstva, protiv kojih se zvanična crkva borila kroz čitav srednji vijek. U Nikonovskom ljetopisu govori se o Stefanu, episkopu Perma, koji: »živjašće posredi nevjernih čelovjek, ni boga znajušćih ni zakona vjedjašćih moljašćesja idolom solncu . . .« (Niederle, Život starych Slovanu, Dilu

Novoj Gvineji, kod urođeničkog stanovništva Srednje i Južne Amerike itd.

U velikoj većini oni su religioznog karaktera, simboli kulta mjeseca i sunca, tako raširenog u svoje vrijeme kod Indoevropljana. U Indu kultu mjesec je vrata neba, u Mani kultu-brod svjetlosti. Kod starih Grka on je naseljen dušama. Mjesec je gospodar ljudskog života, na njemu počivaju sjene heroja. U Mitrasovom kultu mjesec i sunce su glavni simboli ovog boga. Ovi simboli su postojali i u kultu Izide i Ozirisa, a u Kilikiji Selena i Helios su zaštitnici onih koji počivaju u grobu. U rimsko doba polumjesec je naročito čest na nadgrobnim stelama Panonije i Galije. Slični simboli solarnih i lunarnih božanstava poznati su i kod Kineza i drugih dalekoistočnih naroda (Cumont, Franz: Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains, Paris 1942. str. 179—252; R. Furon, Manuel de prehistoire generale, Paris 1951, str. 247; M. Hornes, Urgeschichte der bildenden Kunst str. 92, 461, 498; Dechelette, Manuel d'archeologie prehistorique sv. II, 1502, sl. 688 sv. III, 373; S. Reinach, Repertoire des vases peintes grecques et etrusques, I br. 5, 91, 100, 129, 160 L'Art des origines a nos jours I, 33; Sovjetskaja etnografija 1952, II str. 181; E. Gonsemius, Etnographical Survey of the Miskito and Sumu Indians of Honduras and Nicaragua, Wash. 1932, 45; Roth, W. E. Additional Studies of the Arts, Crafts and Customs of the Guiana Indians, Wash. 1929 T. I i V; Spinden, Ancient civilisations of Mexico and Central America, New York, 1928 str. 54, 58, 142, 166, 185—6, 193, 200, 212, 241; Mead, Old civilisations of the Inca Land, New York 1932 str. 122).

Sl. 13 Spomenik iz Brajkovića, kod Travnika
(sn. D. Sergejevski)

Sl. 14 Spomenik iz Brajkovića, kod Travnika
(sn. D. Sergejevski)

II, sv. 1, v Praze 1916, str. 66). Slovo Joanna Zlaoustoga spominje slična vjerovanja: »I načaša žreti molniji i gromu i solncu i lunje« (Niederle, Isto djelo, str. 78). Zapovijest mitropolita Georgija prijeti onima koji poštuju mjesec: »Ašče kto cjelujet mjesjac, da budet proklat« (Niederle, isto djelo, str. 78). Čak početkom 16 vijeka novgorodski i pskovski arhiepiskop Makarije javlja caru Ivanu Groznom o nekim svojim vjernicima: »Sut že skvjerni molbišča ih ljes i kamenje, rijeki i blata, istočnjiki i gori i holmi, solnee i mjesjac i zvjozdi« (Niederle, isto djelo str. 28). Ovo su, doduše, fakti koji se odnose na istočne Slovence, ponekad samo djelomično, ali ima mnogo sličnih pojava i kod zapadnih Slovena, a i na jugu. U dokumentu o osnivanju zagrebačke biskupije, krajem 11 vijeka, od strane kralja Ladislava, kaže se da je tome cilj da se »privedu na put istine« oni koje je »zabluda idolopoklonstva otuđila od štovanja pravog boga«. Šišić smatra da je kod tamošnjeg stanovništva vjera bila zapuštena i sa mnogo prethrišćanskih shvatanja (F. Šišić, Povijest Hrvata 1925, str. 616, 619). A kakva bi ta shvatanja mogla i biti nego stara slovenska? Ovo kao da potvrđuje i jedan glagoljski ispovjednik iz 1442 koji direktno govori o poštivanju sunca i mjeseca u našim krajevima: »ako li bi se klanal suncu ale mesecu ali inomu stvoreniju i činil molitvu, ki to čini sagraša samrtno« (Jireček, Istorija Srba, I, str. 120). Izgleda da su svi slovenski narodi teško napuštali stara gledišta o svijetu, budući izvjesno vrijeme napola hrišćani, kako baš Ljutiće i zove jedan izvor iz 12 stoljeća (Niederle, Isto djelo str. 275). Tek postepeno su jačala crkvena gledišta.

Tragova solarnog kulta ima i u našoj narodnoj pjesmi. U jednoj se sunce izjednačuje sa bogom (božićem):

*Granu sunce iza brda
Veselo, veselo
Nije sunce, nego Božo
Koledo, koledo*

(Vuk, Narodne pjesme, knj. V str. 145, st. 1—2).

U drugoj je opet božić povezan sa suncem:

*Božić ide uz ulicu te se veseli
Pred njim ide žarko sunce te mu svijetli*
(Vuk, Narodne pjesme, knj. V str. 164 st. 15).

Među ostalim božićnim običajima, do zadnjeg rata bio je, a možda postoji i danas, jedan običaj u sjevernoj Bosni da se oko tih praznika ispeku šuplji kruhovi, u obliku kružnog vijenca, te bi se s njima vraćalo oko stoke. U Dubrovniku su ranije oko praznika mijesili za goste kruh u obliku polumjeseca (Vuk, Život i običaji naroda srpskog, str. 5). U nekim našim krajevima doskora se pucalo da se pomogne suncu za vrijeme pomračenja, baš onako kako i danas čine neki stanovnici srednje Amerike. (Vuk, Rječnik, pod »pomrčati«). Slično se

vjerovalo i o mjesecu još u 16 vijeku (Rad JA-ZU LXXXVII, str. 145—148). U nekim krajevima Poljske i do danas se zadržao srednjevjekovni običaj da se klekne prema mladom mjesecu i čita molitva (Kostrzewski, Les origines de la civilisation polonaise, str. 414—415). I danas u našem narodu mnogi poslovi rade se uz mlad mjesec, bar se započinju, jer inače ne bi bili uspješni (M. Filipović u Glasniku ZM 1952 str. 360). Ovi primjeri, ma da ne uvijek među sobom u vezi, govore o jakim ostacima solarno-lunarnog kulta i poslije srednjeg vijeka u našim krajevima kao i kod drugih slovenskih naroda.

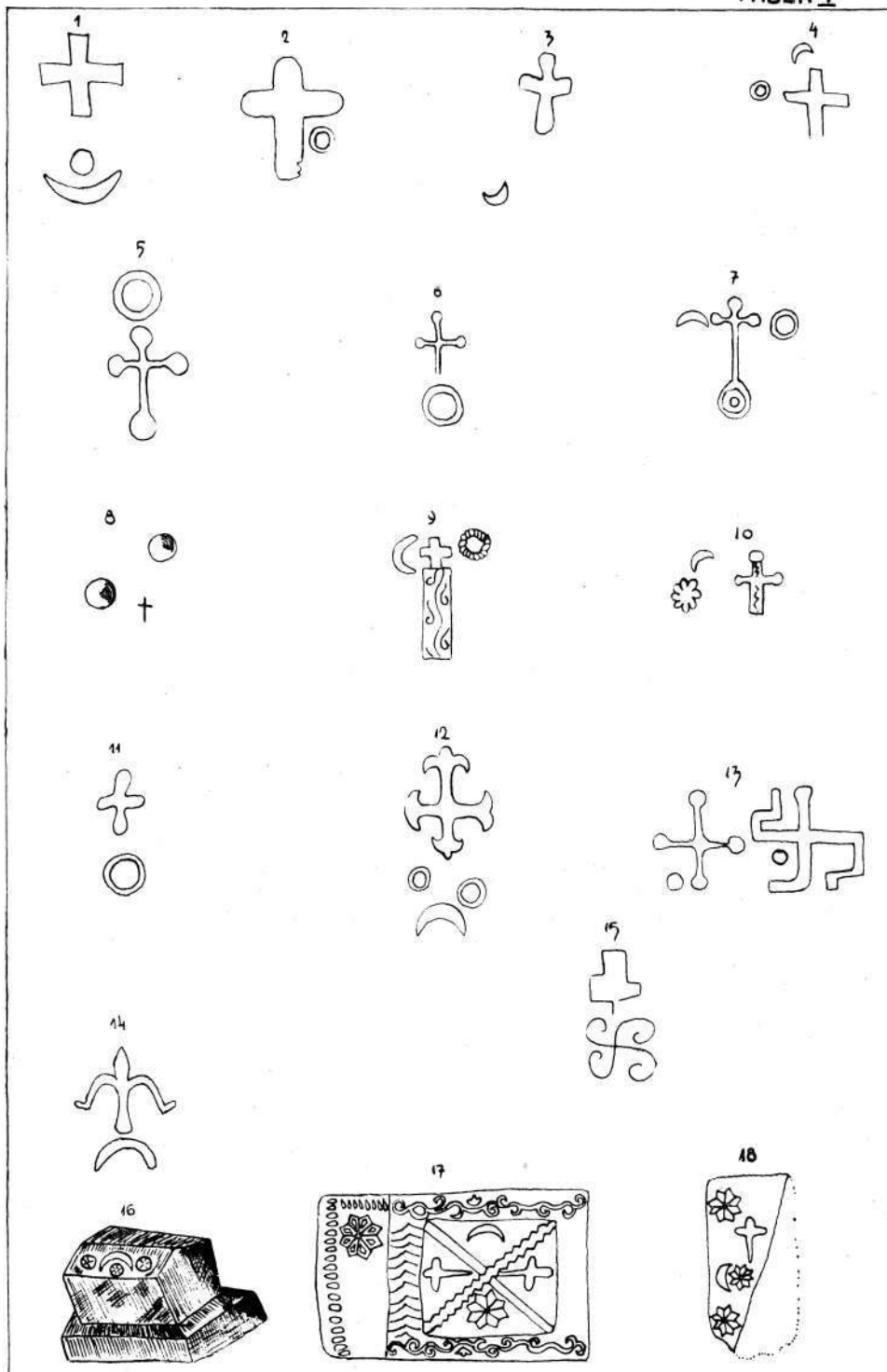
Ovdje je važno dodati da je i u drugim, okolnim, zemljama u srednjem vijeku dosta česta pojava solarnih i lunarnih simbola uz znak krsta. Već u nekim rukopisima iz ranog srednjeg vijeka u slikama raspeća pojavljuju se više krsta dva kružna znaka, vjerovatno sunca i mjeseca (Lexicon fur Theologie und Kirche VI, 248). Solarni znak nađe se i na merovinškim sarkofazima i za njih neki autori drže da su emblematskog i talismanskog karaktera (M. Durand-Lefebvre, Les sarcephages merovingiens de Paris, Cahiers archeologiques VI Paris, 1952, Tab. XLI), te da su sasvim ortodoksnog karaktera jer se baziraju na pojedinim religioznim spisima. (Geneza I, 14: Fiat luminaria in firmamento coeli; ili Jovan I, 9: Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum). Ovi znaci često se pojavljuju u romaničkim djelima, naročito gdje su predstavljani Hristos ili raspeće. (M. Durand-Lefebvre, Art Gallo-Romain et sculpture romane, Paris 1937, str. 164—5).

Izgleda pak da se ovdje radi i o lokalnim »paganskim« vjerovanjima što, možda, potvrđuje pojava takozvanog kola sreće u crkvama na Zapadu, koje je poznato u 10 vijeku, a u nekim crkvama ostalo je i do danas. U bretonskim crkvama poštovan je izvjesni Saint of the Wheel. Na određene dane iskazivano je poštovanje svecu okretanjem kola i prilaganjem manje sume novca. Sličan je točak bio i u hramu Apolona u Delfima, što dosta jasno govori o njegovom porijeklu (Leach, Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend, New York, II, 173).

Sličnih primjera ima i u jugoslovenskim krajevima za pojavu simbola o kojima je riječ. Na jednom starohrvatskom arhitektonskom detalju u Arheološkom muzeju u Splitu također se s gornje strane krsta nalaze dva kružna ukrasa, koji samostalno lebde više njega (Strzygovski, Starohrvatska umjetnost, str. 167, sl. 89). Na jednoj slici raspeća u Dečanima dati su i slični znaci (Đ. Bošković, V. Petković Manastir Dečani II 30, sl. 89).

Kasnije i jedan i drugi znak postaju sastavni dio mnogih plemićkih grbova u zapadnoj Evropi. Postojanje ovih simbola u hrišćanskoj umjetnosti vjerovatno je posljedica one biblijske priče o pomra-

TABLA V

OBJAŠNJENJA SLIKA UZ TABLU V: 1 — iz Hercegovine (po Čurčiću); 2 — Stupari (Sergejevski u GZM 1941, 100); 3 — Široki Brijeg (A. Benac) T. II sl. 4; 4 — iz okolice Livna-Vidoševići (po Čurčiću); 5 — Nevesinjsko Polje (Sergejevski u GZM 1948 Tab. II); 6 — Simiova (Truhelka u GZM VII 277, sl. 13); 7 — Nevesinjsko Polje (Sergejevski u GZM 1948, T. II); 8 — od Vrljke (Carrara,

bilježnica, sl. 36); 9 — okolica Ljubuškog (po Čurčiću); 10 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 3); 11 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 53); 12 — Neves. Polje (Sergejevski GZM 1948 Tab. III); 13 — Glamočko Polje (Mandić, GZM 1930); 14 — Od Knina (po Čurčiću); 15 — Hadžići (po Mazaliću GZM 1942, 205); 16 — Zubanj (Hornes, Din Wanderungen, 256); 17 i 18 — Vrljka (Carrara, bilj. sl. 39 i 7). P

čenju kada je Isus umirao na Golgoti ili nekih drugih elemenata solarnog kulta, koji čini značajne osnove hrišćanstva. Isto tako, vjerovatan je i uticaj iz ranije religije tih naroda, od kojih su gotovo svi imali u svom prethrišćanskom panteonu solarna i lunarna božanstva.

Uvažavajući prethodne primjere, moglo bi se pretpostaviti da je porijeklo pretstava sunca i polumjeseca i na stećcima iste prirode. Mada se ti simboli nekada i javljaju na heraldičkim štitovima, to je morao biti tek početak novog običaja, jer se većina javlja samostalno; što govori da su oni poštovani prije nego što su stigli i na štitove. Kasnija česta pojava ovih simbola u falsifikatima bosanskih grbova, koje A. Solovjev pripisuje ambiciji izdanaka plemićke porodice Ohmućevića, prije je dokaz o osobitom poštivanju ovih simbola u srednjovjekovnoj Bosni i o odjeku toga poštovanja u falsifiaktima nego i za šta drugo, jer se na bosanskim novcima i pečatima gotovo ne susreću, a morali bi da se nalaze u velikom broju, da je tačna gornja pretpostavka.

Stojan Novaković (Heraldčki običaji u Srba u primjeni i književnosti, Godišnjica N. Čupića, VI, 1) ističe da »zvijezda i polumjesec u našim krajevima imaju neku tradicionalnu uobičajenost kojoj se značenje danas ne zna«. On ističe da se vijenac, polumjesec i zvijezda, koji su tako česti na stećcima, mogu naći kao omiljen ornamenat na odjeći narodnog tipa te na kapuljačama koje se upotrebljavaju za nevremena. Sunce, čak s natpisom 'slnce' bilo je pretstavljeno na jednom starom crkvenom barjaku iz Morovića. A. Solovjev daje primjere iz naših zapadnijih krajeva: znaci o kolima je riječ pojavljuju se na »bagatinima« Slavonije iz 13 vijeka, na pečatu otoka Raba iz istog doba, na najstarijim grbovima gradova Zagreba, Ostrošca, Križevaca, Varaždina, te na pečatima nekih hrvatskih i međumurskih plemića (Glasnik (skopskog naučnog društva XII, str. 101). Zbog toga postaje još čudnije što ovih znakova nema više na novcima i pogotovo na pečatima u srednjovjekovnoj Bosni, mada, prema A. Solovjevu, u spomenutoj radnji, Kačić-Miošić ovako opisuje »bosansku armu«: »jedan štit i na njemu polmiseca i jedna zvizda«. Može se zaključiti da je razlog pojave ovih znakova na stećcima zaista udaljen od heraldičkog.

Izgleda da ovo potvrđuju i neke pojave na samim stećcima. Prije svega pojava kombiniranja ovih znakova s krstovima; nešto slično kao i spomenuti primjeri iz drugih hrišćanskih zemalja u isto vrijeme. Za ovu pretpostavku govorili bi i primjeri o jakim preostacima solarno-lunarnog kulta kod našeg svijeta. Ima par slučajeva koji za ovo govore upravo napadno. Na jednom srednjovjekovnom spomeniku kod Hadžića urezan je krst ispod koga se nalazi, svastika, vezana s njim jednom prugom. (Tab. V sl. 15). I nehotice čovjek dolazi na pomisao da je to možda dokaz da čak ni stari solarni

simbol u obliku svastike nije bio zaboravljen i da je ovdje urezan uz krst, kao i neki solarni kružni znaci na drugim spomenicima, ili mjesto njih. Na jednom spomeniku sa Glasinca solarni znak je, ovaj put uz polumjesec, pretstavljen sa svastikom drugog tipa, vjerovatno vrlo starog, jer sličnih ima i u umjetnosti nekih afričkih plemena (Tab. IV sl. 35). Sličan slučaj, mada manje jasan, je i sa jednim spomenikom u okolici Srebrenice (D. Sergejevski, Ludmer Tab. XLIII, sl. 94). Na nekim spomenicima u okolici Širokog Brijega polumjesec je kombiniran s jednim trokrakim znakom, koji je, možda, jedna derivacija od trokrake svastike (A. Benac, Široki Brijeg, T 1, sl. 1). Na jednom stećku s Radimlje, s oba zabata, samostalno, data je grupa znakova koji pretstavljaju čitav arsenal solarno lunarnih simbola (Sl. 15a i b). Pored hrišćanskog grozda, tu je znak u obliku X, koji može da pretstavlja i solarni simbol i t. zv. Andrijin krst, zatim običniji solarni znak u obliku kružnog vijenca u reljefu, dva povezana znaka koji mnogo liče na polumjesece, te nekoliko puta, uspravno postavljene, izlomljene crte — možda simboli munje. Ovdje se skoro nehotice sjetimo Divkovićevih »Govorenja svarhu evanġelja priko godine« s početka 17 vijeka, gdje se Ilija »prorok« naziva prvim zaštitnikom svega kraljevstva bosanskoga i upoređuje sa suncem (str. 39, 42, 43).

Kada se uzme u obzir naturalistički i primitivni karakter bosanske srednjovjekovne umjetnosti, onda se može na prednju grupu prije gledati kao na hieroglifski zabilježeno jedno narodno vjerovanje o suncu i mjesecu, nego na heraldičke znake. Tim više, što bi u tom slučaju gotovo svi bosanski plemići imali samo ove heraldičke znake u začecima svojih grbova. Razumije se, to je prije svega ukrašavanje ukrasima kojima se pridavao poseban značaj, a ne svjesni jeretički stav.

Prethodni primjeri, bar zasad, navode nas na sljedeće zaključke: Prvo, da su solarno-lunarni simboli imali religiozni karakter na stećcima i da su se formirali pod zajedničkim uticajima starih slovenskih vjerovanja i hrišćanskih religioznih shvatanja, te da u njima nema ništa jeretičko. Njihova je veza sa znakom krsta nedvojbeno, te se mogu pretpostaviti kao znaci za koje se vjerovalo da imaju istu simboličnu vrijednost. Ovome u prilog govori i pojava sunca i mjeseca na novijim spomenicima kod Travnika (Sl. 14). Drugo, da je solarni znak imao istu vrijednost i bio isto tako omiljen kao i polumjesec, te da su oni imali istu ulogu, jer se vrlo često pojavljuju zajedno, na jedan gotovo tipski način. Zbog toga i razloge njihove pojave na spomenicima treba proučavati zajednički, u međusobnoj vezi.

Za ovakav njihov karakter govori, pored ostalog, i činjenica da su do skorih dana zadržali svoje mjesto na nadgrobnim spomenicima, mada, možda, i iz promijenjenih razloga. Ipak, njihovo vezivanje

Sl. 15a i b Ornamenti sa stećaka iz Radimlje (Klišei Zem. Muzeja u Sarajevu, iz radnje A. Benca Radimlja, sl. 26,27)

samo za posmrtni kult ne bi bilo potpuno pravilno, jer oni očigledno imaju širi religiozni karakter.

Na kraju treba naglasiti da se ovdje radi o primjerima sa ukrašenih stećaka, koji uglavnom spadaju u zadnje stoljeće bosanske samostalnosti, te da se i predloženi zaključci odnose na to vrijeme. S druge strane, kada je riječ o solarno-lunarnim simbolima i oblicima antropomorfnih krstova, tre-

ba naglasiti da su ovi simboli i znaci, vrlo slični nekim (kupreškim) oblicima antropomorfnog krsta, vrlo česta pojava na novcima nekih mađarskih vladara, naročito od Gejze II do Ljudevita I, te da postoji mogućnost utjecaja na formiranje nekih antropomorfnih oblika krstova i na pojavu solarno-lunarnih simbola na stećcima i s te strane.

RÉSUMÉ

L'auteur s'occupe de l'apparition de la croix et des symboles solaires et lunaires sur les monuments funéraires du moyen âge en Bosnie. A l'encontre des assertions des anciens chercheurs, il constate que la croix se trouve souvent taillée sur ces monuments. Elle y apparaît dans des formes multiples, semblables aux formes de la croix dans les pays occidentaux vers la fin du moyen âge. On distingue sur ces tableaux trois espèces principales de la croix: la croix simple, celle ornée et la croix vivante ou la croix de crucifixion. Comme on trouve parfois sur le même monument la croix anthropomorphe auprès de celle ordinaire, on en conclut que ce fait réfute les suppositions antérieures selon lesquelles la croix ordinaire était adorée dans la Bosnie moyenâgeuse par les croyants orthodoxes, pendant que les hérétiques »bogomil« adoraient l'autre croix. Le grand nombre de formes dans lesquelles cette croix apparaît sur les tombeaux nous en dit long sur son adoration, et la ressemblance avec les formes orthodoxes de la croix de l'époque montre que la religion en Bosnie était bien moins hérétique de ce qu'on en pense communément. Il en resta, dans quelques régions de Bosnie, le coutume de décoration — parfois curieuse — de la croix, d'installation des tombeaux funéraires anthropomorphes, ainsi que celui d'apposition de la croix anthropomorphe sur certains monuments.

Ce sont les symboles du soleil et du croissant qui apparaissent, auprès des formes variées de la croix, le plus sou-

vent sur les anciens tombeaux funéraires de Bosnie. Le plus souvent ils se trouvent ensemble ou en combinaison avec les croix. Il est évident que ce ne sont pas de simples ornements, étant dans bien des cas les uniques signes sur certains monuments. On les trouve rarement sur les écus de ces mêmes tombeaux; leur rôle héraldique n'est pas encore éclairé. Comme ils sont bien fréquents en combinaison avec la croix ou comme des symboles autonomes sur les monuments, et que les symboles solaires de façon différente apparaissent ou seuls ou avec le croissant en proportion égale et presque partout où l'on trouve des »stetchak« — tout cela indique plutôt une fonction religieuse que héraldique de ces symboles. On ne saurait les considérer comme des preuves d'héréticité des Bosniaques de l'époque, car il y a des apparitions semblables dans quelques pays occidentaux avant l'hérésie bogomile. Il s'y agit probablement des anciens symboles religieux qui ont survécu l'acceptation de la nouvelle religion (le christianisme), car même de nos temps les paysans de Bosnie tiennent le soleil et la lune dans un honneur tout spécial.

L'auteur limite ses conclusions aux derniers cent ans de l'indépendance de Bosnie, car c'était l'époque de la floraison des »stetchak« taillés et ornés.